

Discipline

MARLI HUIJER
DISCIPLINE
OVERLEVEN IN OVERVLOED

Boom | Amsterdam

© Uitgeverij Boom, Amsterdam 2013

© Marli Huijjer, Amsterdam 2013

Tweede oplage 2014

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag: Bart van den Tooren

Verzorging binnenwerk: image realize

Foto auteur: Bert Nienhuis

ISBN 978 90 6105 969 7

NUR 730

INHOUD

Inleiding	9
DEEL I: TEGEN DISCIPLINE	21
Hoofdstuk 1 De spelende mens	23
Hoofdstuk 2 De angst voor discipline	47
Hoofdstuk 3 Discipline als tweede natuur	65
DEEL II: ZONDER DISCIPLINE	81
Hoofdstuk 4 Overleven in materiële overvloed	83
Hoofdstuk 5 Overleven in een overvloed aan tijd	99
Hoofdstuk 6 Liefde en overvloed	115
Hoofdstuk 7 Een overvloed aan mensen	133
Hoofdstuk 8 Maatschappelijke tweedeling: wel of geen zelfdiscipline	151

DEEL III: REACTIE	165
Hoofdstuk 9	
De schuld van het neoliberalisme	167
Hoofdstuk 10	
De zesjescultuur	183
Hoofdstuk 11	
Oefenen, oefenen, oefenen	203
DEEL IV: NIEUWE VORMEN VAN DISCIPLINE	219
Hoofdstuk 12	
Uitbesteden van discipline	221
Hoofdstuk 13	
Uitbesteding aan intermenselijke relaties	235
Tot slot	253
Dankwoord	263
Literatuur	265

Voor de schrijver en de gitarist

INLEIDING

Wat kan een mens zich beter wensen dan vrijheid in overvloed? Niets, zo lijkt het. Maar wie beter kijkt ziet dat velen van ons niet overeind blijven in een overvloed aan voedsel, consumptieartikelen of keuzemogelijkheden. We overladen onszelf, rennen van hot naar haar en komen niet meer toe aan het werkelijke genieten. Dat laatste vergt discipline – maar juist daar zijn we huiverig voor.

Waar komt de weerzin tegen discipline vandaan? En is het terecht dat we meer moeite hebben met discipline dan met vrijheid?

Discipline biedt veel voordelen. Een zootje ongeregeld verandert erdoor in een efficiënt leger, een onstuimige pup wordt een gehoorzame hond, een schichtig meisje kan zich ontpoppen als een zelfbewuste ballerina, en ook de schrijver kan de discipline goed gebruiken, al was het maar om stil te blijven zitten en door te gaan. Discipline houdt ook zelfbeheersing in. Ze zorgt ervoor dat we bij ergernis niet gaan schelden of bij frustratie erop los slaan. En deze zelfdiscipline is niet alleen erg prettig voor de ander, maar ook voor onszelf: we maken ons niet geliefd als we te snel gaan schelden of slaan. Dankzij discipline kunnen we dingen uitstellen of onderdrukken, zodat de prikkeling van onze begeerten niet onmiddellijk leidt tot een respons van slaan, zoenen of consumeren. Zo bezien heeft discipline alleen maar voordelen.

Maar er zijn ook schaduwzijden. Denk aan de discipline waaraan juffrouw Bulstronk haar pupillen onderwerpt in Roald Dahls *Matilda*. De kleine Matilda, die zich haar vrijheid, intelligentie en liefde niet wil laten afnemen en Bulstronk met magische trucs weet weg te jagen, kan rekenen op onze sympathie. De moraal van Dahls verhaal is dat discipline meer kwaad doet dan goed: weg ermee!

Die schaduwzijden werden ook zichtbaar in de discipline die de Duitse soldaten in de Tweede Wereldoorlog toonden. De ervaring dat het gehoorzamen aan opdrachten tot de uitroeiing van miljoenen mensen kan leiden, heeft veel Nederlanders na de oorlog argwanend gemaakt tegenover dit soort dressuur. Discipline bleek mensen te kunnen veranderen in machines die als een automaat elk bevel opvolgen, hoe gruwelijk ook. Een dergelijke kadaverdiscipline, die lang bij de Duitse opvoeding zou horen, is voor Nederlanders niet weggelegd, stelt Harry Mulisch in zijn boek *De zaak 40/61* (1961). Wij houden niet zo van gehoorzaamheid.

Deze weerzin tegen discipline, die in Mulisch' tijd steeds meer weerklank vond, kreeg onder meer een filosofische onderbouwing door het boek *Surveiller et punir* (1975) van de Franse filosoof Michel Foucault. In dit boek, dat in Nederland verscheen onder de titel *Discipline, toezicht en straf*, laat Foucault zien dat discipline veel subtieler werkt dan vaak wordt gedacht.

Tot in de jaren zeventig werd discipline vooral geassocieerd met repressie en hiërarchische machtsverhoudingen, waarin de machthebber (de koning, kapitalist, kerkvader, meester, vader) zijn wetten en geboden met geweld of dwang oplegde aan minder machtigen (onderdanen, arbeiders, gelovigen, leerlingen, vrouwen en kinderen). Tegenover dit beeld van een negatieve, repressieve macht stelt Foucault het beeld van een positieve, productieve macht, die uit een veelheid van onzichtbare, permanent op ons inwerkende krachten bestaat.

Deze positieve macht van Foucault disciplineert niet door te straffen, maar door te corrigeren. En deze macht is niet te personaliseren in een autoritaire figuur als de vorst of de vader of te centraliseren in een autoritair instituut als de kerk of de staat. De positieve macht is samengesteld uit ontelbare disciplinerende krachten die op ons inwerken en zelfs ons innerlijk bezetten.

Bij Foucault blijkt de productie van machinemensen zich ook niet te beperken tot regimes als die in nazi-Duitsland. Hij laat zien

dat vanaf het einde van de achttiende eeuw in heel Europa scholen, legers, gevangenissen, fabrieken en ziekenhuizen mensen tot gehoorzame machines maken. Zonder dat we het beseffen wordt ieder van ons door onzichtbare krachten gedisciplineerd tot een gehoorzame burger. We kunnen ook niet buiten die macht staan, eenvoudigweg omdat er geen buiten aan de macht is. Sterker nog, wij zijn volgens Foucault zelf radertjes in het netwerk van disciplinerende krachten.

Het besef dat discipline mensen volzaam maakt en hen berooft van de vrijheid om zelf te denken en te handelen, leidde ertoe dat mensen in de jaren zestig en zeventig waar mogelijk aan die discipline probeerden te ontkomen. Alle tradities, routines, hiërarchische verhoudingen en disciplinerende instituties werden tegen het licht gehouden en moesten ofwel het veld ruimen, ofwel radicaal veranderen. Vervolgens trad er een alomvattend proces van dedisciplineren op in sectoren als het onderwijs, het leger, de werkplaats, het gezin, de gezondheidszorg en de seksualiteit. Onzichtbare vormen van disciplineren moesten zichtbaar gemaakt worden, zodat ze konden worden ondermijnd. ‘Bevrijding’ werd het sleutelwoord in de strijd om los te komen van elke vorm van verplichting of dressuur die de vrijheid en ontplooiing van het individu kon beperken.

Maar niet alleen de angst voor de machinemens voedde de weerzin tegen discipline. Ook de plotseling toegenomen welvaart in de jaren zestig droeg bij aan het idee dat discipline nergens goed voor was. Het is begrijpelijk dat mensen in tijden van schaarste en dreiging discipline nodig hadden, maar nu er vrede en overvloed heersten, kreeg die discipline iets overbodigs. De overvloed prikkelde de drang tot vrijheid, de vrijheid om van het goede en aangename te genieten. Zelfbeheersing en het uitstellen van de bevrediging van verlangens leken niet meer nodig, nu er zowel op het moment zelf als in de toekomst voor iedereen genoeg te halen viel.

Maar het tij is inmiddels gekeerd. Steeds vaker klinken nu stemmen op dat we weer meer discipline nodig hebben. In de media worden we keer op keer gewezen op het belang van discipline: train je zelfbeheersing, stel langetermijndoelen, studeren lukt niet zonder discipline, breng orde in je leven, echte liefde vereist discipline, controleer je smartphonegebruik, leer kinderen weer manieren, en zelfs: laat de overheid weer strengere eisen stellen aan het gedrag van burgers.

Veel burgers zouden onvoldoende zelfbeheersing hebben en daardoor onbeschoft en agressief ('hufferig') gedrag vertonen. Leerlingen en studenten zou het aan discipline ontbreken, waardoor ze ondermaats presteren of hun opleiding niet voltooien; vaders en moeders zouden hun kinderen te weinig discipline bijbrengen en kinderen hebben geen 'respect' meer voor hun ouders en hun leerkrachten.

Ook de ouders zelf hebben onvoldoende zelfbeheersing, zoals veel scheids- en grensrechters nu mogen ervaren op het voetbalveld. Burgers die verbaal of fysiek agressief gedrag vertonen richting hulpverleners, leerkrachten of politieagenten, zouden met harde hand tot de orde geroepen moeten worden, en ten slotte is zelfs het stijgend aantal mensen met overgewicht reden om op te roepen tot meer discipline. Zou de overheid daar niet strenger tegen kunnen optreden – en dan in één beweging door misschien ook meteen het comazuipen aanpakken?

Het proces van dedisciplinerings, dat in Nederland na de oorlog begon en in de jaren zestig leidde tot het ter discussie stellen van alle vormen van discipline, gezag en autoriteit, lijkt vandaag de dag op zijn grenzen te stuiten. Het valt niet mee, zo ervaren we nu, om zonder discipline te leven in een samenleving waar op zoveel gebieden overvloed heerst. Het individu, dat nu zonder uitwendige begrenzingen zelf moet kiezen hoe hij zich gedraagt op het gebied van relaties, werk, studie, financiën, consumptie, voeding en genotsmiddelen, dreigt ten onder te gaan aan de overdaad die

is ontstaan. Leven in overvloed blijkt nu net zo'n grote opgave als leven in armoede.

Het opmerkelijke is dat deze kritiek niet alleen afkomstig is uit de meer traditionele en conservatieve hoek. Ook denkers en opinieleiders als Hans Achterhuis, Joep Dohmen en Femke Halsema die zich doorgaans als progressief bestempelen, zijn ervan overtuigd geraakt dat er iets mis is met ons disciplineringsniveau. Het zo enthousiast begonnen proces van dedisciplineren blijkt onder de vlag van persoonlijke vrijheid vooral te hebben geleid tot het grenzeloos behartigen van het eigenbelang. Door de combinatie van dedisciplineren en toenemende welvaart lijkt een ergerlijk en wijdverbreid egoïsme te zijn ontstaan.

Aan conservatieve zijde wordt deze ontaarding van de dedisciplineren niet als een verrassing ervaren. Daar wordt ze geweten aan de cultuur van de jaren zestig. De idealen van die tijd, zoals persoonlijke en seksuele vrijheid en een antiautoritaire opvoeding, zouden de deur hebben geopend voor onbeschoft en onbeheerst gedrag, dat voorheen was bedekt met een dun laagje beschaving.

Aan de meer progressieve zijde wordt de ontsporing daarentegen geweten aan de opkomst van het neoliberalisme en het uit de hand gelopen vrijemarktkapitalisme. Vanaf de jaren tachtig zouden mensen in westerse landen op alle manieren gestimuleerd zijn om hun eigenbelang voorop te zetten, zo veel mogelijk te consumeren en op alle gebieden de competitie met anderen aan te gaan. Het neoliberalisme zou daarmee de idealen van de jaren zestig hebben geperverteerd.

Beide zijden van het politieke spectrum vinden dat er iets moet worden teruggedraaid: aan conservatieve zijde zijn dat de idealen van de jaren zestig en aan progressieve zijde de ontsporingen van die idealen door het neoliberalisme. Maar dat onze verhouding tot discipline snel en grondig moet veranderen, staat voor beide zijden vast.

Tijdens het schrijven van dit boek heb ik me onvermijdelijk afgevraagd of ik het met een van deze twee partijen eens ben. Is discipline iets wat we moeten koesteren, of moeten we er juist beducht voor zijn? Ik heb zelf soms baat bij discipline, maar op andere momenten kan de discipline me ook flink in de weg zitten. Een gezonde dosis discipline zorgt ervoor dat ik op tijd begin te werken en er op tijd mee stop, maar door diezelfde discipline kan ik ook rigide worden, langer doorwerken dan goed voor me is en boos worden op mezelf of op anderen.

De controle over de discipline ligt in mijn ervaring ook niet geheel bij mijzelf. Periodes waarin alle discipline ontbreekt en er niets uit mijn handen komt, worden afgewisseld met periodes waarin alles vanzelf lijkt te gaan. Ik weet ook niet goed waar de discipline vandaan komt. Het lijkt in eerste instantie alsof zij voortkomt uit het eigen innerlijk of het eigen karakter. Maar als je eenmaal gedisciplineerd bent, zou je dat ook altijd moeten zijn, en dat is niet het geval. Als er niet iemand is die iets van me verwacht, blijkt de discipline gauw te kunnen vervliegen. Zonder werkgever, uitgever, collega's of vrienden die me erop aanspreken als ik mijn afspraken niet nakom, doe ik waarschijnlijk niet veel meer dan lekker thuis zitten en mijmeren.

Toch betekent dit niet dat discipline altijd van buiten komt. In afspraken met anderen worden weliswaar wederzijds begrenzungen aangebracht, maar beide partijen stemmen daar vrijwillig mee in. Zodra die begrenzungen van één kant komen en de ene partij de andere eenzijdig tot discipline wil brengen, zal dit weerstand oproepen. Zo stuiten campagnes tegen overgewicht altijd op weerstand, omdat mensen met overgewicht zich niet kunnen herkennen in de discipline die de gezondheidsvoorlichters aan hen willen opleggen.

Die weerstand is begrijpelijk, want als 'het goede leven' voor iemand gelijkstaat aan overvloedig eten, dan draagt discipline daar niet aan bij. Discipline ten aanzien van voeding komt iemand

alleen van pas als ‘het goede leven’ voor hem of haar gelijkstaat aan slank en gezond zijn.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat we discipline niet per definitie hoeven op te vatten als een levenshouding of een karaktertrek. Discipline kan ook worden gezien als een instrument waarmee mensen datgene wat voor hen het leven de moeite waard maakt dichterbij kunnen brengen. Toch is daarmee het gevaar dat discipline ons tot gehoorzame machines maakt niet geweken. Ook legers en andere disciplinerende instituties vatten de discipline op als een instrument, in dit geval om grote groepen mensen tot bepaald gedrag te brengen. Discipline blijft daarmee een ambivalent instrument. Zoals je met een mes brood kan snijden en iemand kan doden, zo kan discipline levenswensen in vervulling doen gaan én tot totale onderwerping leiden.

Die ambivalentie vormt de aanleiding om in dit boek stil te staan bij de relatie tussen discipline en vrijheid. Wanneer pakt discipline slecht uit voor de vrijheid en wanneer kan ze die bevorderen? En zijn er vormen van discipline te bedenken die de voordelen ervan versterken en de risico's omzeilen? Daarbij ben ik vooral geïnteresseerd in de vraag hoe vrijheid en discipline elkaar kunnen versterken, in hoeverre het mogelijk is om discipline op nieuwe manieren vorm te geven en in hoeverre we de discipline die we nodig hebben kunnen uitbesteden aan apparaten of ons netwerk aan relaties.

Naarmate het boek vorderde, ben ik steeds kritischer komen te staan ten aanzien van de gedachte dat we zonder discipline zouden kunnen. Mensen doen niet anders dan elkaar voortdurend disciplineren, en vaak pakt dat goed uit. Zodra we contact hebben met anderen disciplineren we elkaar al: we houden rekening met de ander, we maken afspraken en proberen onszelf en de ander daaraan te houden. Zo stellen we ook grenzen aan het eigen gedrag en dat van anderen en accepteren we het gewoonlijk dat anderen ook grenzen stellen aan dat van ons. Hoe afhankelijker we van die

anderen zijn, des te meer we bereid zijn om ons door hen te laten begrenzen.

Van onderwijs tot zelfkastijding

Dat we niet zonder discipline kunnen en elkaar voortdurend disciplineren, betekent niet dat discipline altijd goed is. Het oordeel over discipline hangt af van wat we eronder verstaan, hoe we haar inzetten en waar ze vandaan komt.

Wat verstaan we onder discipline? Het woord is afkomstig van het Latijnse *discipulus*, ‘leerling’. Daarmee verwant is het klassiek-Latijnse woord *disciplīna*, dat ‘onderwijs’, ‘wetenschap’, ‘tucht’ en ‘grondbeginselen’ betekent. Het christelijke Latijn verbasterde dit woord vervolgens tot *disceplina*, ‘tuchtiging’ of ‘zelfkastijding’.¹

Ook in onze tijd heeft discipline meerdere betekenissen. Ten eerste betekent discipline *discipel of leerling zijn*. Het verwijst naar de opvoeding, waarin het kind *leert te leren*. Een gedisciplineerde opvoeding is erop gericht kinderen te leren om rekening te houden met anderen, om vooruit te denken, om spontane opwekkingen te beheersen ten gunste van langetermijndoelen en om emoties en driften te beheersen volgens de geldende maatschappelijke standaarden. Wat het kind of de leerling precies leert, is in hoge mate afhankelijk van de ouders, de leraar, de leeromgeving en de samenleving waarin het opgroeit.

Ten tweede duidt discipline op een tucht of beheersing die iemand zichzelf oplegt. Het is een vorm van *werken aan zichzelf*. Deze tucht of zelfbeheersing kan de driften betreffen (het reguleren van de seksuele driften of de eetlust), de emoties (het streven naar gelijkmoedigheid), de tijd (het indelen en ordenen van de tijd) en het stellen van prioriteiten (weten wat op welk moment

¹ Zie: Philippa, Debrabandere en Quak 2003, 583.

voorrang heeft). De zelf opgelegde tucht kan ook inhouden dat iemand zichzelf straft voor het kwaad dat de mens eigen zou zijn. Het kan dan de vorm aannemen van zelftuchtiging of zelfkastijding zoals we die kennen van middeleeuwse monniken.

Ten derde duidt discipline op *orde of ordening*, bijvoorbeeld de ordening van de tijd, de orde van het leren, de orde in een klooster. De ordening brengt een hiërarchie aan tussen personen of zaken. Ze vergt ook een zekere mate van tucht, in de zin dat de betrokkenen gehoorzamen aan de voorschriften en bevelen die voortkomen uit de ordening en de daarbij behorende hiërarchie.

Ten vierde duidt discipline op *normaliserend toezicht*. Het betreft de vele manieren waarop instituties als school, gezin, werk, media, politie, leger, ziekenhuis of GGD's het gedrag van individuen en groepen mensen reguleren en organiseren volgens gangbare collectieve normen. De discipline die door deze instituties wordt opgelegd, bestaat uit het in kaart brengen van het gedrag van mensen (bijvoorbeeld door registratie, rapportage, functioneringsgesprekken, camera's in de openbare ruimte en digitaal sporenonderzoek), om vervolgens de verschillende groepen mensen te ordenen en hun gedrag waar nodig bij te sturen. Als de GGD bijvoorbeeld merkt dat jongeren vaker soa's krijgen, worden risicogroepen in kaart gebracht, die vervolgens per brief worden uitgenodigd om zich op soa's te laten testen en zich zo nodig te laten behandelen.

De eerste twee vormen van discipline ('leren te leren' en 'werken aan zichzelf') hebben betrekking op het individu dat leert te leren en leert zich te beheersen. Het zijn vormen van *persoonlijke* discipline. De laatste twee (de 'ordering' en het 'toezicht') hebben betrekking op instituties en de samenleving als geheel. Het zijn *institutionele* vormen van discipline. De persoonlijke en institutionele discipline zijn niet scherp te onderscheiden. Dat komt omdat de institutionele discipline vaak na enige tijd wordt geïnternaliseerd. Daardoor wordt deze tot 'zelfdiscipline', een vorm van discipline die uit het eigen innerlijk lijkt voort te komen, maar in feite

van buitenaf wordt opgelegd. Een kind dat van zijn ouders leert om stipt op de afgesproken tijd thuis te komen, zal die punctualiteit later ervaren als een persoonlijke eigenschap die van nature bij hem hoort. Ik zal deze vorm van discipline in het vervolg *geïnternaliseerde* discipline noemen.

Bij alle drie de vormen (persoonlijk, institutioneel en geïnternaliseerd) is discipline iets wat verworven is. Hoewel de aanleg voor discipline aangeboren is, is de discipline zelf dat niet. We hebben als mens het vermogen om ons gedisciplineerd te gedragen, maar dat vermogen moet wel ontwikkeld en getraind worden. We moeten leren ons gedisciplineerd te gedragen.

In de filosofische literatuur vinden we een veelheid van theorieën en adviezen over hoe discipline tot stand kan worden gebracht. Bij Plato lezen we dat discipline in de opvoeding kan worden aangeleerd, en van Aristoteles, Nietzsche en Sloterdijk leren we dat deze ook later kan worden verworven, door middel van oefening. Bij Achterhuis en Verhaeghe lezen we dat competitie en prestatiedrang mensen tot een overmatige vorm van zelfdiscipline kunnen brengen, terwijl ze tegelijkertijd worden onderworpen aan uitgebreide controle- en disciplineringsystemen die moeten garanderen dat de competitie eerlijk is. Bij een conservatief auteur als Dalrymple lezen we dat de discipline via de tucht moet worden opgelegd. Foucault laat zien dat discipline door toezicht tot stand wordt gebracht. Latour en Verbeek menen dat discipline kan worden uitbesteed aan apparaten. Arendt en Elias schrijven dat discipline tot stand komt in het netwerk van intermenselijke relaties.

In dit boek zal ik dit palet aan filosofische perspectieven gebruiken om zicht te krijgen op wat we precies zijn kwijtgeraakt in het naoorlogse dedisciplineringsproces. Omwille van welke idealen wilden de generaties van die tijd van de discipline af? Wat zijn de gevolgen van het dedisciplineringsproces voor onze omgang met geld, voeding, de liefde en de tijd? Wat betekent de dedisciplinerings

voor de verhouding tussen mensen, die in hun opvoeding al dan niet zelfdiscipline hebben meegekregen? Welke oplossingen biedt de filosofie voor de problemen die de dedisciplinerings heeft gebracht?

Dit boek is geen gids voor goede zeden. Het is ook geen oproep tot meer discipline, gematigdheid, tucht, orde of fatsoen. Noch ligt het in mijn bedoeling om een utopische samenleving te schetsen waarin elke burger zich keurig en gedisciplineerd gedraagt. Ook zal ik geen filosofische theorie over discipline ontwerpen die altijd en overal toepasbaar is.

Het gaat mij er eerst en vooral om hoe we voor onze tijd een goede verhouding tussen vrijheid en discipline kunnen vinden. Hoe kunnen we overleven of, liever nog, vrij leven in een samenleving met een overvloed aan middelen en mogelijkheden? Welke behoefte aan discipline is er in een rijk en welvarend land, dat tot op heden redelijk overeind is gebleven in de financiële crisis?² Hoe kunnen we de discipline die we nodig hebben om een goed of waardevol leven te leiden tot stand brengen?

Opbouw

In deel I, ‘Tegen discipline’, laat ik zien welke filosofische opvattingen de achtergrond vormden bij het in diskrediet raken van discipline. In de jaren zestig en zeventig werden alle ketens afgevoerd, te beginnen op het persoonlijke niveau (hoofdstuk I),

² Pommer 2011, 23 en 35-37: ‘Nederland is de best presterende economie op het Europese continent. Nederland scoorde in 2010 met 35.600 euro het hoogst op het bbp per inwoner en het laagst op de misère-index. Het niveau van zowel werkloosheid, inflatie als begrotingstekort behoort tot de laagste in Europa.’ Dit SCP-onderzoek baseert zich op onderzoek van de Europese Commissie (Eurostat) in negentien Europese landen. Luxemburg is in het onderzoek niet meegenomen. Zie ook: Centraal Bureau voor de Statistiek 2012, 58-59, 66, 72, 94.

vervolgens op het institutionele niveau (hoofdstuk 2) en tot slot op het niveau van de verinnerlijking (hoofdstuk 3).

Deel II, 'Zonder discipline', gaat in op wat het betekent om zonder discipline te leven. Hoe overleven we zonder discipline de overvloed van materiële zaken (hoofdstuk 4), tijd (hoofdstuk 5), liefde en relaties (hoofdstuk 6) en mensen (hoofdstuk 7)? Hoe voorkomen we dat er een onderlaag van ongedisciplineerden ontstaat naast een bovenlaag van gedisciplineerden (hoofdstuk 8)?

Deel III, 'Reactie', beschrijft de reacties op de zichtbare gevolgen van het leven zonder discipline: het antineoliberalisme (hoofdstuk 9), de roep om hernieuwde tucht (hoofdstuk 10) en de uitnodiging om jezelf te oefenen (hoofdstuk 11).

In deel IV, 'Nieuwe vormen van discipline', ga ik op zoek naar nieuwe vormen van discipline: hoe kun je discipline uitbesteden aan dingen (zoals aan *apps*) (hoofdstuk 12) of andere mensen (hoofdstuk 13)? Hoe kunnen we te midden van de mensen en dingen waarmee we leven begrenzingen aanbrengen die onze vrijheid niet zozeer belemmeren als wel ten goede komen? Tot slot zal ik benoemen welke voordelen het heeft om discipline te koesteren en waar we waakzaam moeten zijn voor discipline. Tevens geef ik ter overweging aanbevelingen voor hoe we goed kunnen leven in overvloed; hoe de politiek de kloof tussen mensen met en zonder zelfdiscipline kan dichten; hoe we discipline kunnen uitbesteden en hoe we kunnen voorkomen dat we tegen onze wil of zonder het te weten worden gedisciplineerd. ↵